

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

دانشکده: معارف، فلسفه و کلام اسلامی

پایان نامه / جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

بررسی رابطه عالم برزخ و قیامت از دیدگاه علامه طباطبایی و شاگردانش

استاد راهنما:

دکتر سید محمود موسوی

استاد مشاور:

دکتر محمد تقی یوسفی

نگارش:

مریم مظاهری

بهمن ۱۳۹۱

تقدیم به

امام علی^(ع) فارق بین حق و باطل، تقدیم به او که اسلام، بر صلابت آسمانی دستانش تکیه زده است و ریشه در مردانگی او دارد. جز ایمان به ولایتش، هیچ راهی روشن نمی‌گردد و هیچ نوری در دل نمی‌تابد، هیچ دری به روی او بسته نیست. پای بر بال‌های گسترده جبرائیل می‌گذارد و بانگ بر یکتایی و بزرگی خداوند بر می‌آورد تا چشمان بهت‌زده دنیای کفر، شاهد باشد چگونه در سنگین و سنگی خیبر چنان پر کاهی بر دستانش جای می‌گیرد همچنان‌که هر قلب طالب حقی هر قدر هم سایه کفر بر او سنگین شده باشد با عشق به او آرام می‌گیرد.

تقدیر و تشکر

با کمال تشکر و قدردانی از استاد راهنمایم دکتر سید محمود موسوی و همچنین با کمال تشکر از استاد مشاور دکتر محمد تقی یوسفی که در کار تحقیق مرا یاری نموده‌اند و نیز با کمال تشکر و قدردانی از همسر عزیز و مهربانم که دلسوزانه مرا در این تحقیق یاری نموده است.

چکیده

این تحقیق بر آن است که به بررسی رابطه عالم برزخ و قیامت از دیدگاه علامه طباطبایی^(ع) و شاگردان ایشان بپردازد. در این تحقیق حقیقت نفس از دیدگاه علامه و شاگردانش مورد بررسی قرار گرفته و بعد از آن به بررسی عالم برزخ و قیامت در کتاب و سنت پرداخته شده که عالم برزخ با عنوان حائل و حدفاصل بین عالم دنیا و آخرت تعبیر شده است و قیامت هم با عنوان روز رستاخیز که همه انسان‌ها در چنین روزی از قبرها به اذن خدا برای حسابرسی برانگیخته خواهند شد تعریف می‌شود و در آخر هم رابطه‌ای که بین برزخ و قیامت وجود دارد از دیدگاه علامه و شاگردانش بررسی شده است. وجه مشترک همه این بزرگان این است که رویکرد نقلی دارند و در خصوص برزخ و قیامت بیشتر به آیات و روایات تمسک می‌کنند چون کم و کیف عالم برزخ و قیامت بیشتر بر اساس نقل می‌باشد، لذا هر یک به دسته‌ای خاص از آیات و روایات و یا بیان خاصی پرداخته‌اند، اما برخی از بزرگان از دیدگاه عقل نیز این مباحث را مورد بررسی قرار داده‌اند که در فصل سوم بیان شده است. روش این تحقیق کتابخانه‌ای، تحلیلی و توصیفی می‌باشد. و نتیجه‌ای که از این تحقیق گرفته می‌شود این است که انسان‌ها پس از مرگ و مفارقت روح از بدن، با متلاشی شدن جسدشان، روح و نفسشان باقی خواهد ماند و به سرایی ما بین عالم دنیا و آخرت، که از آن به عالم قبر و برزخ تعبیر می‌شود منتقل خواهند شد و تا برپایی قیامت در آنجا بسته به عملکرد آن‌ها در دنیا از زندگی با سعادت بهره‌مند و یا به زندگی پرشقاوتی گرفتار خواهند شد و حکمت الهی اقتضاء می‌کند که در آن سرا که حکم معبر و دالان ورودی برای سفر آخرت دارد با تعالیمی که کسب می‌کنند روحشان استکمال یافته و با حوادث پیش‌روی نوعی آمادگی برای رویارویی با وقایع قیامت در آن‌ها ایجاد خواهد شد، در حقیقت عالم برزخ برای آدمی هم نحوه‌ای از استکمال است و هم جنبه تمهیدی برای او می‌باشد پس می‌توان بیان کرد رابطه‌ای که بین عالم برزخ و قیامت وجود دارد یک رابطه وجودی است نه اعتباری. روح انسان‌ها با ورود به عالم قبر و مواجه شدن با حوادث از جهت وجودی نسبت به دنیا کامل‌تر خواهد شد و برای استکمال نهایی که در قیامت محقق می‌شود کسب آمادگی می‌کند.

واژگان کلیدی این تحقیق عبارت است از: برزخ، قیامت، علامه طباطبائی، شاگردان علامه طباطبائی، نفس

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۳	فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۴	گفتار اول: کلیات.....
۴	۱-۱. بیان مسئله.....
۵	۲-۱. اهمیت موضوع.....
۶	۳-۱. پیشینه موضوع.....
۷	۴-۱. اهداف تحقیق.....
۷	۵-۱. پرسش های پژوهش.....
۷	أ: سؤالات اصلی.....
۷	ب: سؤالات فرعی.....
۷	۶-۱. فرضیه های پژوهش.....
۷	۷-۱. پیش فرض های پژوهش.....

۸-۱	واژگان کلیدی	۸
۸	گفتار دوم: مفاهیم	۸
۸-۲	۱-۲. برزخ	۸
۸-۲	۲-۲. قیامت	۸
۹-۲	۳-۲. نفس	۹
۱۰	فصل دوم: چستی عالم برزخ و قیامت از دیدگاه علامه (ره) و شاگردان ایشان	۱۰
۱۱	گفتار اول: حقیقت نفس و ویژگی های آن	۱۱
۱۱-۱	۱-۱. حقیقت نفس	۱۲
۱۵-۱	۲-۱. تجرد نفس	۱۵
۲۱-۱	۳-۱. فنا ناپذیری نفس	۲۱
۲۷	جمع بندی	۲۷
۲۸	گفتار دوم: عالم برزخ در کتاب و سنت	۲۸
۲۸-۱	۱-۲. برزخ در آیات	۲۸
۳۶-۲	۲-۲. برزخ در روایات	۳۶
۴۲-۲	۳-۲. رخ دادها و ویژگی های عالم برزخ	۴۲
۵۱	جمع بندی	۵۱
۵۲	گفتار سوم: قیامت در کتاب و سنت	۵۲
۵۲-۱	۱-۳. قیامت در آیات	۵۲
۶۰-۲	۲-۳. قیامت در روایات	۶۰

۳-۳. رخ دادها و ویژگی های قیامت.....	۶۸
جمع بندی.....	۷۷
فصل سوم: رابطه عالم برزخ و قیامت از دیدگاه علامه (ره) و شاگردان ایشان.....	۷۸
مقدمه.....	۷۹
گفتار اول: ماهیت برزخ و قیامت.....	۸۰
جمع بندی.....	۸۸
گفتار دوم: بهشت و عذاب برزخی و اخروی.....	۸۹
خاتمه.....	۱۰۶
نتایج.....	۱۱۱
فهرست منابع.....	۱۱۳

سه مسئله مهم همیشه برای انسان مطرح بوده و خواهد بود، و تا پاسخ این سه سؤال به طور دقیق داده نشود، انسان هرگز به سعادت واقعی نخواهد رسید و در گرداب جهل و گمراهی دست و پا زنان غرق خواهد شد، هر انسانی از خود می‌پرسد از کجا آمده‌ام؟ به کجا می‌روم؟ و اکنون که وجود دارم، چه کسی باید باشم؟ حال که این سؤالات برای انسان مطرح است، او باید به خطی که انبیاء الهی پیش روی او ترسیم کردند، تمسک جسته و یاری بطلبد. آن‌چه که عقلا براساس عقل سلیم خود درباره جهان پس از مرگ بیان می‌کنند، این است که عالمی در پس این دنیا وجود دارد که جهان فعلی به سوی آن در حرکت است اما درک جزئیات آن جهان و شناخت سکرات و عقبه‌های مرگ و عالم برزخ، صورتهای برزخی، صحرای محشر، صراط، میزان و جهنم و بهشت چیزی نیست که در حوزه تجربه و عقل انسان گنجانده شود، و این پیامبران و کتب آسمانی به خصوص قرآن بودند که همه جزئیات عالم پس از مرگ را با زیباترین بیان به تصویر کشیدند. مسئله معاد و حیات پس از مرگ یکی از اصول سه گانه شرایع آسمانی و مورد توجه بسیار شریعت اسلام و قرآن کریم است به طوری که پس از توحید بیشترین مباحث قرآنی را به خود اختصاص داده است.

برزخ چیزی است که میان دو شیء حائل شود در حقیقت جهانی که میان دنیا و آخرت واقع شود، را برزخ گویند. از دیدگاه آیات و روایات برزخ و قبر یک چیز هستند که انسان پس از مفارقت روح از بدنش مطابق اعمال در مدت نامعلومی یا در باغی از باغهای بهشتی خواهد بود و یا گودالی از گودالهای دوزخ را تجربه خواهد کرد. در حقیقت حکمت الهی اقتضاء می‌کند که همه

انسان‌ها از این ورودی عبور کنند تا تجربه قیامت و حوادث پس از آن را کسب نمایند و با آمادگی و روحی کامل‌تر وارد سرای ابدی شوند.

از آنجایی که هیچ یک از افعال خداوند بدون هدف نمی‌باشد عقل حکم می‌کند که انسان و جهانی که در آن زندگی می‌کند بدون هدف، تنها برای چند روز زندگی حیوانی آفریده نشده باشد و هدف و مقصدی ارزشمند را دنبال کند، و این هدف تنها با برپایی دادگاه عدل الهی در قیامت میسر خواهد شد، رستاخیزی که آدمی را در مقابل کوچک‌ترین عمل مورد مؤاخذه و حسابرسی قرار خواهد داد و تنها راه نجات برای انسان اعمال صالح و شایسته و شفاعت شفیعان، که آن هم در گرو اعمال و کردار شخص می‌باشد، است که او را سربلند به سمت بهشت برین سوق خواهند داد. از آنجایی که عالم برزخ و قیامت از جهت عقلی کمتر قابل اکتشاف بوده و کم و کیف و رابطه این دو بیشتر بر اساس نقل قابل بررسی است ولو در عنوان رساله آیات و روایات بیان نشده است لذا ما در این تحقیق برآنیم که به بررسی رابطه عالم برزخ و قیامت از دیدگاه علامه و شاگردانش بر طبق آیات و روایات بپردازیم اگرچه در فصل سوم رویکرد عقلی این بزرگان نیز بیان خواهد شد. علامه و شاگردان ایشان در مباحث برزخ و قیامت تفاوت جوهری ندارند بلکه ممکن است در نحوه بیان مطالب تفاوت‌هایی با یکدیگر داشته باشند. لازم به ذکر است از آنجایی که تعداد شاگردان علامه بسیار است لذا آنچه در خور قدرت و توانایی و دسترس بوده از نظرات این بزرگان مطالبی بیان شده است، و ممکن است از شاگردان متفاوتی استفاده شده باشد.

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

گفتار اول: کلیات

۱-۱. تبیین موضوع

آفرینش انسان و جهان بی‌هدف و بیهوده نیست و خلقت انسان با این نظم و ترتیب تنها برای استفاده چند روز از لذات مادی و شهوات نمی‌باشد، پیامبران، امامان و اولیاء خدا همواره در اندیشه معاد و وقایع پس از مرگ بودند و آنرا تذکر می‌دادند و یاد عقبه‌ها و گردنه‌های آن‌ها را متوجه خدا می‌ساخت و در پرتوی این توجه، به خودسازی می‌پرداختند.

بر اساس قرآن و سنت و مباحث عقلی بعد از عالم دنیا دو عالم دیگر در مسیر انسان وجود دارد: عالم برزخ و عالم قیامت.

برزخ جهانی است میان دنیا و عالم آخرت، معبر و دالان ورودی به قیامت و محشر کبرا است. اصل وجود برزخ مورد اتفاق دانشمندان اسلامی است و دلایل عمده آنان بر اثبات، آیات و روایات می‌باشد.

قوانین حاکم بر قیامت عبارتند از: سؤال و پرسش گواهان و شاهدان در عالم رستاخیز، صحف اعمال و چگونگی آن، تجسم اعمال و... که عمده‌ترین گذرگاه‌های قیامت است.

از آیات و روایات چنین بر می‌آید که حقیقتی از وجود انسان پس از مرگ باقی می‌ماند و از جهت دوام و بقاء، مستقل از بدن است و قوام انسانیت همه به همان است و آن روح می‌باشد. برهان بر مجرد روح یک قسمت از اثبات معاد را عهده دار است و اثبات می‌کند که انسان حقیقتی غیر قابل زوال دارد، پس با رها کردن بدن و مرگ آن از بین نمی‌رود و به حیات خود ادامه می‌دهد.

قرآن انسان را دارای جسمی مادی و روحی مجرد معرفی می‌کند، آیات بسیاری مبین و دلیل بر تجرّد روح هستند از جمله؛ آیه « وَ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أحياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ^۱».

تأمل درباره چنین حقایقی از منظر نقل از اهمیت و ضرورت فراوانی برخوردار است لذا این رساله درصدد آن است که به بیان ویژگی‌ها، احوال و وقایع این دو عالم و رابطه آن‌ها از منظر آیات و روایات با تأکید بر دیدگاه‌های علامه طباطبائی^(ره) و شاگردان ایشان بپردازد.

۲-۱. اهمیت و فایده آن

معاد یکی از اصول اعتقادی محکم در همه ادیان الهی است، ذکر و توجّه به روز رستاخیز یکی از عوامل بازدارنده از انحراف و گناهان و سازنده انسان در مسیر هدایت می‌باشد. بر اساس جهان‌بینی قرآن کریم در نهایت همه انسان‌ها به ملاقات خدا نائل می‌شوند چه آن‌هایی که بیراهه رفته‌اند و چه آن‌هایی که راه مستقیم را در پیش گرفته‌اند. تنها علم و آگاهی به روز رستاخیز انسان را از انحراف و ستم و تعدی مصون نخواهد داشت و انسان باید به مرحله یقین برسد.

استخراج، موضوع‌بندی، شرح و تفسیر آیات و روایات و مطالعه مطالب اولیاءالله اثرات تربیتی و اعتقادی فراوانی بر روح و جسم انسان می‌گذارد، سفر در پیش روی دشوار است، مطمئناً هر چه شناخت و معرفت ما نسبت به سرای باقی عمیق‌تر باشد لغزش‌ها کاهش یافته و توشه‌ی سفر پربارتر خواهد بود، این رساله برآن است تا با بررسی آثار علامه طباطبائی^(ره) و شاگردان ایشان

^۱ آل عمران (۳)، آیه ۱۶۹.

حقیقت برزخ و قیامت را بیشتر بشناسد تا زمینه برای توجّه به جای ابدی انسان فراهم‌تر گردد و دستمایه‌ای برای عمل به فرامین الهی باشد.

۱-۳. سابقه تحقیق

پس از خدا شناسی، مهمترین مبانی و اصول همه ادیان آسمانی، مسأله معاد و برزخ و قیامت می‌باشد، اصول عقاید پایه و اساس دین اسلام است، اعتقادات هر مسلمانی باید از راه دلیل و برهان باشد از همین رو دانشمندان بزرگ اسلامی از قرن‌ها قبل تاکنون به تبیین و تشریح مسائل و حوادث پس از مرگ پرداخته و آثاری ارزشمند به یادگار گذاشته‌اند مسئله برزخ و قیامت از جمله مسائل عمده و مهمی است که از دیرباز مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. در کتاب المیزان فی تفسیر القرآن تألیف علامه طباطبائی که شامل ۲۰ جلد می‌باشد مطالبی پیرامون حقیقت نفس و ویژگی‌های آن، برزخ، احوال مردگان پس از مرگ، قیامت و رخ داده‌های آن، بهشت و جهنم آورده شده است. در کتاب مجموعه آثار استاد شهید مطهری که شامل ۲۷ جلد می‌باشد، مباحثی پیرامون ماهیت برزخ و قیامت، بهشت و عذاب اخروی و... بیان شده است.

در کتاب معاد در قرآن آیت الله جوادی آملی، که در چهار جلد و شامل ۱۲ بخش می‌باشد، مطالبی پیرامون تجرّد روح، معاد، برزخ و قبر بیان شده است. همچنین در کتاب هزار و یک کلمه علامه حسن زاده آملی که شامل ۶ جلد می‌باشد در مورد نفس و ویژگی‌های آن نکات ارزشمندی آورده شده است.

اما پژوهشی با عنوان (بررسی رابطه برزخ و قیامت از دیدگاه علامه^(ه) و شاگردان ایشان) تاکنون ارائه نشده است.

۴-۱. اهداف تحقیق

۱. آشنایی با عالم برزخ و قیامت با تکیه بر متون دینی
۲. آشنایی با نظرات علامه^(ره) و شاگردان ایشان به عنوان صاحب نظران در عقل و نقل
۳. پاسخ به شبهات موجود در بین افکار برخی مردم
۴. ارائه نظریه‌ای معقول در مورد جایگاه برزخ و رابطه آن با قیامت

۵-۱. پرسش‌های پژوهش

سؤال اصلی: رابطه عالم برزخ و قیامت از دیدگاه علامه طباطبایی و شاگردان ایشان چگونه است؟
سؤالات فرعی:

- ۱- حقیقت برزخ از دیدگاه علامه طباطبایی^(ره) و شاگردان ایشان چگونه است؟
- ۲- حقیقت قیامت از دیدگاه علامه طباطبایی^(ره) و شاگردان ایشان چگونه است؟
- ۳- حقیقت برزخ در آیات و روایات از دیدگاه علامه طباطبایی^(ره) و شاگردان ایشان چگونه است؟
- ۴- حقیقت قیامت در آیات و روایات از دیدگاه علامه طباطبایی^(ره) و شاگردان ایشان چگونه است؟

۶-۱. فرضیه‌های پژوهش

عالم برزخ مقدمه استکمالی برعالم قیامت است.

۷-۱. پیش فرض‌های تحقیق

۱- وجود عالم برزخ و قیامت قطعی است.

۲- انسان واجد نفسی است که بدون آن حقیقت و ماهیتش شکل نمی‌گیرد.

۸-۱. واژگان کلیدی

گفتار دوم: مفاهیم

۱-۲. برزخ

کلمه برزخ به معنای حائل و فاصل میان دو چیز است همچنان‌که در آیه «بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانُ»^۱ به این معنا آمده است و مراد از این‌که فرمود برزخ در ماورای ایشان است، یعنی برزخ در پیش روی آن‌ها قرار دارد. در تفسیر قمی در ذیل آیه «وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ»^۱ بیان شده است برزخ به معنای امر بین دو امر است و حد وسط آن دو می‌باشد و در آیه به معنای ثواب و عقاب بین دنیا و آخرت است. مراد از «برزخ» عالمی است که به آن «قبر» نیز اطلاق می‌شود و مردم پس از مرگ تا برپایی قیامت در آن زندگی می‌کنند.^۲

۲-۲. قیامت

^۱ سوره مؤمنون (۲۳)، آیه ۱۰۰

^۲ سید محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۵، صص ۶۸-۷۵

قیامت به معنای برانگیخته شدن پس از مرگ، و قیام کردن است، روز قیامت را به همین جهت قیامت گویند که در آن وقت مردگان زنده شوند و قیام کنند.^۱

مراد از قیامت روزی است که بندگان خدا پس از مرگ در آن روز به پا خاسته و به کیفر و پاداش اعمال خود می‌رسند، اهل معقول بر این باور هستند که قیامت بر دو قسم است؛ یکی قیامت صغرا که فرمودند: «من مات فقد قامت قیامته» و دیگر قیامت کبرا که وقت آن نامعلوم است.^۲

۲-۳. نفس

نفس در لغت به معنای روح و جان می‌باشد.^۳

علامه طباطبائی در تعریف نفس بیان می‌کنند: «نفس جوهری است که ذاتاً مجرد از ماده است ولی در مقام فعل به ماده تعلق دارد.»^۴

^۱ علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، جلد ۱۱، ص ۱۵۷۱۷

^۲ سید جعفر سجادی، فرهنگ معارف اسلامی، جلد ۳، ص ۱۵۵۶

^۳ علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، جلد ۱۳، ص ۲۰۰۰۸

^۴ سید محمد حسین طباطبائی، بدایة الحکمه، ص ۶۹

فصل دوم

چیستی عالم برزخ و قیامت از دیدگاه علامه طباطبایی^(ره) و شاگردان ایشان

گفتار اول: حقیقت نفس و ویژگی‌های آن

بحث معاد، از مباحث بسیار مهمی است که قرآن توجه ویژه‌ای به آن دارد، یکی از اصول پنج‌گانه مسلمانان اعتقاد به معاد و روز رستاخیز می‌باشد و اصولاً این اعتقاد مبتنی است بر این مطلب که؛ باید معتقد بود انسان دارای حقیقتی است که غیر از این بدن می‌باشد و با متلاشی شدن جسد، از بین نخواهد رفت زیرا معاد به این معنا است که هر فردی که در این عالم بوجود می‌آید همین فرد در قیامت مبعوث می‌شود و تا ابد زنده خواهد ماند، در حقیقت بین این انسان و انسانی که در آخرت زنده می‌شود «این همانی» برقرار است و این مطلب در صورتی قابل تعقل است که عنصر اساسی مشترکی بین این دو وجود داشته باشد، اما این عنصر مشترک، فراتر از اشتراک ماده تشکیل دهنده بدن آدمی است زیرا شخصیت، هویت، شعور، احساسات و اعتقادات هر شخصی ویژه خود فرد می‌باشد، پس اگر انسان از دنیا برود و همان ماده بدن با صورت دیگری بوجود آید نمی‌توان گفت این همان انسان است، چون شیئیت شیء به صورت شیء است نه به ماده آن، پس زنده شدن دوباره انسان‌ها منوط به قبول بقاء روح می‌باشد که هنگام زنده شدن، همان روح به بدن تعلق می‌گیرد. در این بخش بیان می‌شود که نفس همان حقیقتی است که از آن به من، ما، اینجانب و... عنوان می‌شود، سپس به بررسی مجرد بودن و فنا ناپذیری نفس پرداخته خواهد شد زیرا برای تحقق برزخ و قیامت لازم است اولاً ثابت شود که در انسان حقیقتی غیر از بدن وجود دارد که از جنس بدن نمی‌باشد بلکه مجرد است، ثانیاً این حقیقت مستقل از بدن بوده و با متلاشی شدن بدن از بین نمی‌رود و باقی می‌ماند و ثالثاً این که انسانیت و تمام فعلیت انسان به همین روح او است که پس از مرگ نزد خدا محفوظ می‌ماند و در قیامت به بدن ملحق می‌شود. لازم به ذکر است که

علامه و شاگردان ایشان در مباحث برزخ و قیامت تفاوت جوهری ندارند، بلکه ممکن است در نحوه بیان مطالب تفاوت‌هایی با یکدیگر داشته باشند.

۱-۱. حقیقت نفس

یکی از مباحث مهم در فلسفه اسلامی بحث نفس می‌باشد که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است قبل از بررسی مسائل مربوط به نفس یعنی بحث تجرد نفس و فناپذیری شایسته است که بحثی پیرامون حقیقت نفس و این‌که (نفس چیست؟) بیان شود.

از نظر لغوی نفس به معنای جان و روح می‌باشد، همچنان‌که در آیه؛ «... أُخْرِجُوا أَنْفُسَكُمُ...»^۱ منظور از خارج کردن، بیرون کردن جان و روح از جسم است.^۲

علامه بزرگوار نیز در تعریف نفس بیان می‌کنند: «نفس جوهری است که ذاتاً مجرد از ماده است ولی در مقام فعل به ماده تعلق دارد.»^۳

انسان از دو جنبه؛ ۱- جسم و تن، ۲- روح و جان به وجود آمده است، جنبه روح و جان که حقیقت انسان را تشکیل می‌دهد و همه هویت و شخصیت آدمی به آن است همان نفس می‌باشد که از عالم اعلی و ملکوت می‌باشد، نفس در قرآن و حدیث همان چیزی است که از آن به «شخصیت درونی» انسان تعبیر می‌شود، در واقع همان چیزی که ما از آن به من، شما، ایشان و... عنوان می‌کنیم، علامه در تفسیر آیه؛ «قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ

^۱ سوره انعام (۶)، آیه ۹۳

^۲ حسین بن محمد راغب اصفهانی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، مترجم غلامرضا خسروی، جلد ۴، ص ۳۸۰

^۳ سید محمد حسین طباطبایی، بدایة الحکمه، ص ۶۹